ԲԱՂԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑ
(պատմաճարտարապետական ակնարկ)

ԱՐԱ. ՁԱՐՅԱՆ

Բաղաբերդ ամրոցը Մեծ Հայքի Սյունյաց նահանգի անառիկ ամրոցներից էր, որը IV դարից սկսած (մինչև գրավումը՝ 1170 թ.) եղել է ռազմական կարևոր հենակետ, իսկ Սյունիքի թագավորության շրջանում՝ 970—1170 թթ.[1], Կապան մայրաքաղաքի ռազմաստրատեգիական պաշտպանական համակարգի գլխավոր օղակը։ Ամրոցը ներկայումս գտնվում է Ղափանի շրջանում, Ղափան-Քաջարան մայրուղուն հաղորդակից Դավիթ-բեկ բանավանի մոտ, Քաջարանից 17 կմ հարավ-արևելք, Բարկուշատի լեռնաշղթայից դեպի Ողջաբետի ձախ ափը գահավեժ իջնող լեռնաճյուղերից մեկի վրա, որի լեզվակը կազմող եռանկյուն սարավանդի ուղղաձիգ, անմատչելի ժայռածերպերը սարառուռի ստորոտում ողողվում են Ողջաբետի և նրա ձախակողմյան վտակ Գիրաթաղի արագահոս շրերով։ Անմատույց ժայռապարիսպները և բնական խոչընդոտների համակարգը անառիկ են դարձնում բերդատեղի արևմտյան ողջ հատվածը։ Տեղանքի այսպիսի առանձնահատկությունների հմուտ օգտագործումը հնարավորություն է տվել ամրոցի հատակագծում ունենալ առավելապես միակողմանի կառուցապատում։ Բերդի դիրքագրության և դիրքորոշման համար ընտրվել է Ողջաբետի անդնդախոր ձորերով շրջապատված ժայռակերպ սարառուռի կատարի մի բարձրավանդակ, որն իր գերիշխող դիրքով հնարավորություն է ունեցել հսկելու պատմական Կապան քաղաքը և անհրաժեշտության դեպքում Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաքի համար ծառայել որպես ռազմական (գծ. I, 1)։ Կապանը[2] Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաք է դառնում[3], երբ Գագիկ Ա. թագավորը (989-1120) արշավում է Սյունիք և գրավում Վայոց ձոր գավառը, որի հետևանքով Սյունիքի թագավորությունը ամփոփվում է իր հարավ-արևելյան գավառների սահմաններում։ Ստեղծված իրավիճակում նպատակահարմար էր գահանիստ կենտրոնը փոխադրել ավելի ապահով տեղ, որը և դարձավ Կապան քաղաքը[4]։ Կապանը կառուցված էր Ողջաբետի հովտի՝ հյուսիսից զառիվայր, անառապատ ձորերով, հարավից՝ Արևիքի լեռնաշղթայի (այժմ՝ Տանձուլենջ կոչված մայրում) հատվածում։ Կապանի արևելք-արևմուտք առանցքը, որով ձգվում էր գետահովտով անցնող Արցախ-Տաթև-Մեղրի-Որոտուատ ճանապարհը, եղել է քաղաքի սակավ ամրացված միակ ուղղությունը։ Դեռ վաղ միջնադարում կառուցված ռազմական հենակետերը՝ արևմուտքում Բաղաբերդը, հարավ-արևմուտքում՝ Բաղակի քարը, արևելքում՝ Հալիձորը (XVII դ.) և հյուսիս-արևելքում՝ Կկոց քարը, ապահով էին դարձնում քաղաքի արևելյան և արևմտյան մատույցները։

---

1 *Ր. Հ. Հարությունյանի կարծիքով Սյունիքի թագավորությունը հիմնվել է 987 թ. («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 117)։*

2 *Ստ. Օրբելյանը Կապանը նույնացնում է Բաղաբերդի հետ, սակայն այլ առիթով Կապանը և Բաղաբերդը նշում է իբրև տարբեր բնակավայրեր [«Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց» (այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան), Փարիզ, 1859, էջ 12—13]։*

3 *Կապանը Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաք է դարձել հավանաբար 998—1001 թթ. (Թ. Խ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 203)։*

4 А. Карагезян, Вопросы исторической географии области Сюник *(անտիպ աշխատություն)։*

ԳՕՍԳԻՐ I.

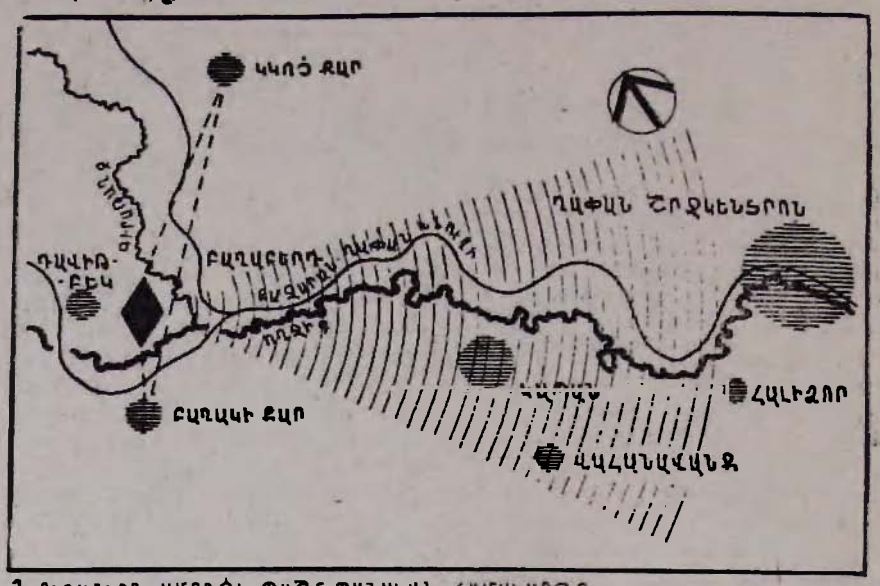

1. ԲԱՂԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

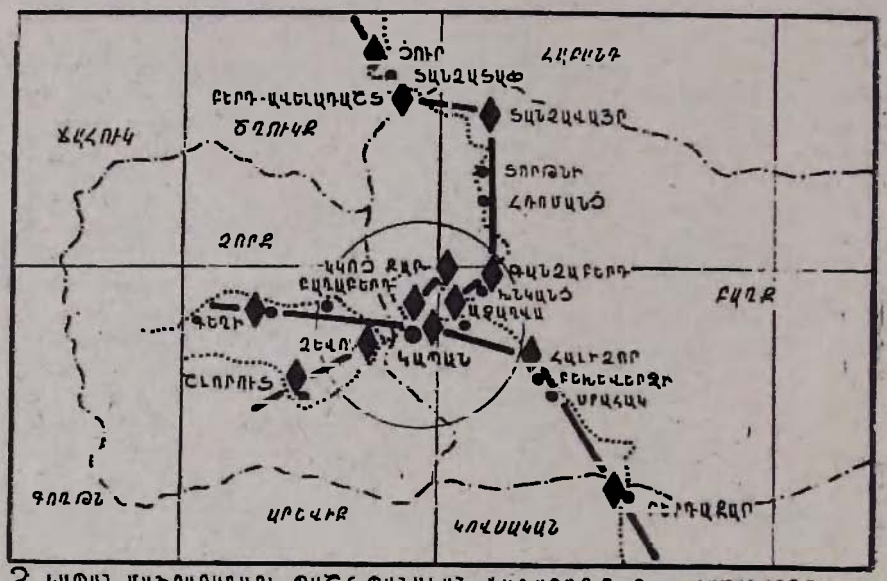

2. ԿԱՊԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԱԳԱՅԹԱՍԱՐԵՎ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ.

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- ♦ ԲԵՐԴԵՐ
- ● ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
- • ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ
- ····· ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ
- —·— ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
- ═══ ՈՒՂՂԱՁԱՌԹՅՈՒՆ

Ավելի ընդարձակ պաշտպանական համակարգը բաղկացած է եղել դեպի Կապան տանող ռազմական նշանակություն ունեցող բոլոր ճանապարհների երկայնքին իրարից որոշակի հեռավորության վրա տեղադրված բերդերից ու ամրոցներից, որոնք քաղաքի շուրջը ստեղծել են ռազմահենակետերի խիտ ցանց և մոտավորապես 10 կմ շառավղով կազմել ներփակ օղակ, որի կենտրոնում գտնվում էր վարչական կենտրոնը (գծ. I, 2)։

Բաղաբերդի հյուսիսով անցնում էր երկու ճանապարհ։ Դրանցից մեկը գալիս էր Բարկուշատի ու Աճենի կողմից և ձգվում դեպի Արևիք ու Գողթն։ Մյուսը սկիզբ էր առնում հենց Բաղաբերդից և ձգվում դեպի Տաթև։ Երկու այլ ճանապարհներ՝ մեկը արևմուտքից, մյուսը՝ հարավ-արևմուտքից նույնպես մասն են կազմել Կապանի պաշտպանական համակարգի։ Տաթև-Բաղաբերդ ճանապարհի երկայնքով տեղադրված են եղել Յուր, Բերդ-ավելադաշտ, Տանձավայր, Գանձաբերդ, Աշաղվա, Կկոց քար, Բաղաբերդ ամրոցները, արևմտյան ճանապարհը հսկում էին Գեղի և Ձևա բերդերը, հարավ-արևմտյանը՝ Շելորուտը, հարավ-արևելյանը՝ Գոհար, Կոնաս, Բերդաքար, Հալիձոր ամրոցները[5]։ Այսպիսով, դեպի Կապան-Բաղաբերդ[6] տանող ճանապարհի երկայնքով տեղադրված ռազմական նշանակություն ունեցող հենակետերը կազմել են մայրաքաղաքի՝ իր բնույթով միակենտրոն պաշտպանական համակարգը։ Այն բաղկացած էր գլխավոր ռազմականացված կենտրոնից, որի շուրջ տարածվել են պաշտպանական տարբեր նշանակության, միավորները՝ որպես լրացուցիչ, ամբողջացնող տարրեր։ Այսպիսի համակարգում գլխավոր կենտրոններն իրենց դիրքադրության սկզբունքներով, նշանակությամբ տարբերվել են այդ համակարգի մասը կազմող պաշտպանական մյուս միավորներից[7]։ Կապան մայրաքաղաքի պաշտպանական համակարգն ստեղծվելիս նկատի են առնվել բնաաշխարհագրական նպաստավոր բոլոր պայմանները։ Գետահովիտները, լեռնաշղթաները, բարձրավանդակներն ու ձորերը ռազմաշինական կառույցների հետ միասին ստեղծել են խիտ, անառիկ պաշտպանական գոտի, որը, իր հերթին, կապված էր հարավից՝ Գողթն, Արևիք, Կովսական, հյուսիսից՝ Ճահուկ, Ծղուկք, Հարանդ գավառներում կազմավորված պաշտպանական այլ համակարգերի հետ։

Նախքան Կապան քաղաքի[8] պաշտպանական միակենտրոն համակարգի գլխավոր կենտրոն հաստատվելը, Բաղաբերդը հանդիսացել է Սյունյաց աշ-

---

5 Այս ճանապարհների պաշտպանական հենակետերի մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս Ա. Ղարագյոզյան, Սյունիքի հարավ-արևմտյան մասի ճանապարհները [«Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1980, № 2, էջ 263—265, նույնի՝ Բաղաբերդ («Սովետական Հայաստան», 1980, № 6, էջ 32—33)]։ Հեղինակի կարծիքով Տաթև-Բաղաբերդ ճանապարհով են ներխուժել Թուրք-սելջուկները և Կկոց քարը գրավելուց հետո տիրել Բաղաբերդին։ Նշենք, որ Բաղաբերդը փորձել են գրավել նաև հարավ-արևմտյան և հարավ-արևելյան ուղղություններով, քանի որ պատմական տվյալները տեղեկացնում են, որ 1152 թ. թուրք-սելջուկները գրավում էին Շելորուտը (հարավ-արևելյան ճանապարհ), 1166—1169 թթ.՝ Գրհամը, Գեղին (արևմտյան ճանապարհ) և որից հետո միայն 1170 թ. Կկոց քարը, այսինքն՝ Տաթև-Բաղաբերդ հյուսիսային ճանապարհի վերջին ռազմական հենակետը [«Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց» (այսուհետև՝ Սիսական), Թիֆլիս, 1910, էջ 335—336]։

6 Տ. Մ. Սահակյանը Սյունիքի մայրաքաղաքն անվանում է Կապան-Բաղաբերդ [Տ. Մ. Սահակյան, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում (ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 223)]։

7 Սյունիքի միակենտրոն և երկկենտրոն պաշտպանական համակարգերի մասին տե՛ս Ա. Ջարյան, Որոտնաբերդ-Որոտնավանք պաշտպանական համակարգը [«Երևանի հասարակական գիտությունների» (այսուհետև ԼՀԳ), 1986, № 10, էջ 61]։

8 Կապան քաղաքի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է V դ. վերջին քառորդին (Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, 1966, էջ 122), իսկ Բաղաբերդը նշանավոր է եղել IV դ. և կազմել է ռազմական նշանակություն ունեցող ճանապարհի պաշտպանական համակարգի մի մասը։

խարհի անմատչելի բերդը և ծառայել որպես ռազմական հենակետ՝ քաղաքական տարբեր ընդհարումներից ժամանակավորապես ապաստանելու և պաշարս-պարվելու վայր[9]։ Այս է վկայում, թերևս, այն փաստը, որ IV դ. կեսերին, Սյունյաց Անզոկ իշխանը, ամրանալով Բաղաբերդում՝ Սյունիքի ամենաապահով վայրում, կարողանում է հաջողությամբ ետ մղել պարսից Շապուհ արքայի զորքերի երեք գրոհները և հետագայում հեռանալ Բաղաբերդից[10]։

Բաղաբերդը պատմագրության մեջ հիշատակվում է Բաղաց ամրոց, Բաղբերդ, Պաղաբերթ անուններով։ Ամրոցի մասին հիշատակություններ ունեն Շապուհ Բագրատունին (IX դ.), Հովհաննես Դրասխանակերտցին (X դ.), Վարդան Արևելցին (XIII դ.), Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.), Ստեփանոս Օրբելյանը (XIII-XIV դդ.)։

853 թ. Բուղան, Դվինը ասպատակելուց հետո, արշավում է Սյունիք՝ նըպատակ ունենալով գերել Վասակ իշխանիկին և նրա եղբորը՝ Աշոտին, որոնք ամրանում են Բաղաց սնառիկ ամրոցներում[11]։ X դ. Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսը, «ապստամբում» է Սնանիա Մոկացի կաթողիկոսի գերդահության դեմ և ապաստան է գտնում Բաղաբերդում, ուր ապրում է 10 տարի, մինչև մահը[12]։ Բաղաբերդի մասին հետագա տեղեկությունները վերաբերում են Սյունիքի թագավորության շրջանին[13]։ Թագավորության օրոք բերդը ստանում է ավելի կարևոր նշանակություն և Կապան մայրաքաղաքի պաշտպանական համակարգի մասն է կազմում։ 1103 թ. սելջուկ թուրքերը Զորթման ամիրայի առաջնորդությամբ մատնությամբ գրավում են Կապանը[14], իսկ Բաղաբերդը գրավելու փորձերը անհաջողության են մատնվում. «...բայց ի բերդն ոչ ինչ կարացին ձեռնարկել. այլ գնացին»[15]։ Կապանի կործանումից հետո Բաղաբերդը դառնում է Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը։ Եթե մինչ Սյունիքի թագավորությունը Բաղաբերդը ծառայել է որպես անառիկ ապաստան, ուր թշնամուց կարող էին հուսալիորեն պատսպարվել մեծաքանակ զորամասեր, ապա թագավորության շրջանում բերդը դառնում է զահանիստ կենտրոն և շուրջ մեկ տասնյակի հասնող շրջակա բերդերի պաշտպանական համակարգի միջոցով դառնում Սյունիքի ամենաանառիկ ամրությունը։ Այս մասին է վկայում այն փաստը, որ Կապանի կործանումից հետո այստեղ են կենտրոնանում Տաթևի վանքի և թագավորության մեծաթիվ հարստություններն ու ձեռագրերը. «... և զի վասն անառիկ ամրութեանն յամենայն վանորէիցն անդ էին կուտեալ զսրբութիւնս և զգրեանս և զսպաս եկեղեցւոյ. ևս առաւել՝ զանհամար և զանման սրբութիւնս և սպաս եկեղեցւոյն Տաթևոյ՝ փարթամ և հարուստ աթոռոյն, խաչ և վկայարանք յոսկւոյ և յարծաթոյ, և անդին ակամբք և անհուն մարգարտով զարդարեալ, և կտակարանք յոլովք որք թուով ավելի քան 10.000 զորս ամ-

---

9 «... պատմության մեջ հաճախ կը տեսնվի, որ երբ երկրին բնակիչները փախչել կուզեին, ասոր մեջ (Բաղաբերդի— Ա. Զ.) կամրանային» (Հ. Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. I, Վենետիկ, 1903—1905, էջ 376)։

10 Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 86։

11 «Բայց յոլովք ի տերանցն կուսակալաց յանառիկ ամրոցն Բաղաց դիմեալք՝ հավաքեալք՝ փրծանէին ի ձեռաց նեզայացն» (Հովհաննես Կաթողիկոս, Պատմութիւն, Երուսաղեմ, 1867, էջ 160)։ Շատ հավանական է, որ Սյունյաց իշխանները պաշտպանվել են Բաղաբերդում, քանի որ այն եղել է Բաղաց աշխարհի ամենաանառիկ ամրոցը։

12 Հ. Ս. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 376, Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 295։

13 Բաղաց (Կապանի) թագավորությունը իր տիրապետության տակ ուներ 43 բերդ, 48 վանք և 1008 գյուղ (Սիսական, էջ 333—335)։

14 «... 552(1103) թուին՝ որ մի յանկարծակի մինչ կային յանհոգութեան քաղաքացիքն, մատնեաց Տէր զանառիկն ի մարդկանէ զԿապան քաղաք. և անիծեալ՝ Զորթման վասն քինուն իւր յեղակարծում ժամու հեղաւ ի վերայ քաղաքին...» (նույն տեղում)։

15 Նույն տեղում։

բարեալ էին անդ»[16]։ Բաղաբերդի մասին X դ. վերագրվող հիշատակություններ ունի Վարդան պատմիչը, որը Սյունյաց Ջևանշեր իշխանի որդի Վահանի կողմից Վահանավանքը հիմնելու կապակցությամբ գրում է. «... զտեր Վահան ի Բաղաց, որդի Ջուանշէրի իշխանին, որ շինեաց զամենապայծառ ուխտն Յովհաննու վանս, առ ստորոտս անմատոյց դղեակին Բաղաց»[17]։ Վահանավանքի կառուցման առթիվ Բաղաբերդը հիշատակում է նաև Գանձակեցին[18]։

Հասանի իշխանության օրոք՝ 1126 թ., Բաղաց թագավորության վրա է հարձակվում Հարոն ամիրան[19], որը գրավում է Կաքավաբերդն ու Բաղակաքարը[20]։ Ինչպես Ստ. Օրբելյանն է նշում, Կապանի գրավումով (1103 թ.) Բաղաց թագավորությունը թուլանում է, և հետզհետե իշխանության տարածքը փոքրանում է։ Կապանի ավերումից մեկ տարի անց՝ 1104 թ., թշնամին գրավում է Որոտանը, 1105 թ.՝ Շլորուտը, 1157 թ.՝ Մեղրին, 1166-1169 թթ. Գրհամը, Գեղին, Կաքավաբերդը[21]։ Կապան մայրաքաղաքի գրավումից 67 տարի հետո միայն՝ 1170 թ., Ելտկուզ աթաբեկի զորքերին հաջողվում է խաբեությամբ ներխուժել ամրոց և գրավել զարերի ընթացքում անառիկ մնացած Բաղաբերդը[22]։ Բերդի գրավման մասին Սյունյաց տան պատմիչը գրում է. «Եւ զապավենն ամենացուն եւ զտեղի ապաստանի զանառիկ ամուրն զԲաղաբերդ մատնեաց ի ձեռս Իսմայէլի անիծեալ եւ գիշախանձ առն, որ բազում զօրոք եկն եւ ոչ կարաց հնարել ինչ։ Ապա պատրող բանիւք խաբեաց զպարզամիտ արս քրիստոնեայս Աչաղոացիս, եւ նոքօք նախ առ զԲարն Կկոց, եւ ապա ի գիշերի՝ այնու արամբք գողացաւ զԲաղաբերդ, եւ առեալ կոտորեաց սաստիկ...»[23]։ Ամրոցի մասին հետագայում պատմիչները լռում են։ Այդ կապակցությամբ Ալիշանը գրել է. «Կապան եւ Բաղաբերդ ոչ եւս յիշին... միայն վիճակ՝ Բաղաբերդ կոչումն մնայ եւ մնայ ցարդ»[24]։

Բաղաբերդի դիրքագրության մասին պատմիչները պարզորոշ տեղեկություններ չեն հաղորդում, անգամ Ղ. Ալիշանը իր «Սիսական» աշխատությանը կցված քարտեզում ստույգ չի նշում Բաղաբերդի, նրանից ոչ հեռու գտնվող Բաղակի քարի[25] և Կապան քաղաքի դիրքը։ Ըստ Ստ. Օրբելյանի, Բաղաբերդը հիմնել է ոմն Սյունեցի Բաղակը. «... մի ոմն ի զարմից Սիսակայ Բաղակ անուն, առեալ զայս գավառ մասն ժառանգութեան՝ շինէ զքարն Բաղակու ամրոց, որ կոչի Բաղակի քար եւ ամրացուցանէ զբերդն եւ կոչէ Բաղաբերդ, եւ գաւառն իւր անուն կոչեցաւ Բաղաց գաւառ»[26]։ Հեղինակը բերդը տեղադրում է

---

16 Նույն տեղում, էջ 336։

17 Վարդան պատմիչ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 89։

18 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 49։ X դ. սկսած Բաղք գավառ հայտնի է եղել ԱՁեն կամ ԱՁանան անուններով, որը հետագա դարերում էլ շարունակվել է գործածական մնալ։ Այս մասին տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 130—132։

19 Սիսական, էջ 79։

20 Ենթադրվում է, որ Բաղակի քարը գտնվում է Բաղաբերդի դիմաց, նրանից 700—800 մ հեռավորության վրա, Ողջագետի ձախ ափին։ Այստեղ գոյություն ունեցող Բաղակի վանքում պահվել են հսկայական հարստություններ, որոնք կողոպտվել են Հարոն ամիրայի կողմից։ Բաղակի քարի մասին տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 118, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», Երևան, 1986, էջ 570։

21 Սիսական, էջ 335—336։

22 Ստ. Օրբէլեան, Որ ի սուրբ Կաթողիկոսէն, բնագիրը յաւաջաբանով և ծանօթութիւններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանյանց, Թիֆլիս, 1885, էջ 38։

23 Ստ. Օրբէլեան, էջ 80։

24 Ղեոնդ Ալիշան, Սիսական, էջ 295—296։

25 Ստ. Օրբելյանը Բաղաբերդը նույնացնում է Բաղակի քարի հետ, սակայն իրականում դրանք տարբեր աշխարհագրական վայրեր են, ընդ որում, Բաղակի քարը եղել է վանք։ Այս մասին տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Զորք կամ Կապան [ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ), 1950, № 4 էջ 65—66]։

26 Ստ. Օրբէլեան, էջ 51—52։

Բաղաց գավառում[27]։ Հայն առումով Բաղք գավառը կոչվել է նաև «Բաղաց աշխարհ»[28], որի մեջ ընդգրկվել են Ձորք, Կապան և Արևիք գավառները[29]։ Ստ. Օրբելյանի մեկ այլ հիշատակությունում Բաղաբերդը տեղադրված է Ձորք գավառում. «Տասներորդ՝ Ձորք գաւառ, որ ունի զանմատոյց ամուրն Բաղաբերդ, եւ այժմ կոչի Կապան»[30]։ Պատմագրի այս հաղորդումը բացատրվում է նրանով, որ Բաղաբերդը գտնվում էր Բաղք և Ձորք գավառների սահմանամերձ շրջանում, և X դ. սկսած (Բաղքի թագավորության ժամանակ) Ձորք գավառը մտել է նրա սահմանի մեջ[31], իսկ Կապանը համարվել է թագավորության մայրաքաղաքը. «Ունէր ի բաժնի զԲաղաց գաւառն եւ զԿապան քաղաք»[32]։

Ինչպես ասացինք, Բաղաբերդը տեղադրված է Ողջագետի և Գիրաթաղ գետերի միախառնման հատվածում, հունից 200 մ բարձրության վրա։ Ամրոցի հատակագծային կառուցվածքը վերջնական լուծում է ստացել տեղանքի առանձնահատկություններից ելնելով։ Այստեղ շատ հմտորեն օգտագործված է արեմտահայաց բնական խոչընդոտը։ Հրվանդանի կառուցապատումը ստորոտին համապատասխան իրականացված է 3 մակարդակներով։ Պարսպապատերի առաջին շարքը, որը գտնվում է ամենացածր նիշի վրա, Գիրաթաղ գետի հունի մոտ է, արևմտյան հսկայական ժայռալանջի ստորոտում, որից պահպանվել է մոտ 60 մ երկարությամբ ուղղաձիգ մի հատված (գծ. II, 1, № 9)։ Այս պարսպապատը, հավանաբար, վերագրվում է շինարարական վերջին փուլին։ Այն քողարկում էր անառիկ բերդաժայռերի միջև գոյություն ունեցող բնական ջրբաշխ գծի ստորին, լայն հատվածը, որտեղով հնարավոր էր բարձրանալ և արևմտյան կողմից հայտնվել ամրոցի միջնաբերդում։ Պարսպապատերի երկրորդ գոտին վերջինից մոտ 150 մ բարձր է։ Այստեղ ուղղաձիգ ժայռազանգվածի վրա տեղադրված է կիսաշրջանաձև, սնամեջ դիտաշտարակը (գծ. II, 1, № 7), որի հյուսիսային անկյունը լծորդված է ուղիղ անկյուն կազմող բերդապարսպի հատվածով։ Աշտարակի արեմտահայաց պատին պահպանվել է դեպի ներս լայնացող պատեր ունեցող ուղղանկյուն դիտանցքը։ Այս դիտաշտարակից կարելի էր հսկողության տակ պահել Ողջի գետահովտի ընդարձակ շրջանը և հետևել հակառակորդի զորաշարժերին։ Պարսպապատերի այս խմբից հարավ նշմարվում են ոլորաձև պարսպապատի հետքեր, որոնք նույնպես քողարկում են ջրբաշխ գծով դեպի վեր լայնացող միջանցքը՝ հարավ-արևելքից (գծ. II, 1, № 8)։

Բերդատեղի արևելյան հատվածը անտառապատ բլուր է, որը ողորկ մակերևույթով բարձրանում է դեպի ժայռածածկ գագաթը և լծորդվում հրվանդանի լեռնաշղթայի վզիկին։ Բնական խոչընդոտներից զուրկ այս հատվածում են տարածվում ամրոցի աշտարակավոր պարսպապատերը (տե՛ս նկ.), որոնք, ձգվելով հարավից հյուսիս, հարավում շրջվում են դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ իրենց մեջ առնելով ժայռի կատարին կառուցված սնամեջ միակ աշտարակը (գծ. II, 1, № 1)։ Վերջինս, դիրքադրության պատճառով, գլխավոր մայրուղուց (այժմ՝ Ղափան-Քաջարան, հազիվ է նշմարվում, որի շնորհիվ աշտարա-

---

27 Բաղաց աշխարհի մասին հիշատակություններ կան Ասողիկի մոտ՝ Վահանիկին կաթողիկոս ընտրելու կապակցությամբ. «ի Բաղաց գաւառէ, որդի Ջուանշէրի իշխանին Բաղաց» (Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 181)։ Բաղք անվան ստուգաբանության մասին տե՛ս Гр. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ» հ. XIV, Երևան, 1940, էջ 380—381), Թ. Խ. Հակոբյան, նշվ. հոդվ., էջ 69—70. Ա. Ղարագյոզյան, Սյունիքի Բաղք և Քաշունիք գավառների ստուգաբանության շուրջ (ԼՀԳ, 1978, № 12, էջ 71—73)։

28 «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», էջ 579—580։

29 «...զԱրեւիկ եւ զԲաղս» (Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, Էջմիածին. 1921, էջ 65)։

30 Ստ. Օրբէլեան, էջ 51։

31 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 43։

32 Ստ. Օրբէլեան, էջ 50—52։

կրն իր հսկողության տեսադաշտում պահում էր դեպի ամրոցը մոտեցող մատչելի արևմտակողմ ուղղությունը։ Պարսպապատերի այս ընդարձակ գոտին կառուցված է գետի հունից ամենաբարձր մակարդակի վրա։ Այն ուղղաձիգ հատվածներից կազմված բեկյալ է, որի համարյա բոլոր անկյուններում տեղադրված են հաստաբուն, բրգաձև, հատակագծում՝ կիսաշրջանաձև հինգ բուրդ-որմնահեցերը։ Վերջիններս խմբավորված են պարսպապատի հյուսիսային հատվածում և ունեն տարբեր տրամաչափեր (7-12 մ)։ Կոնստրուկտիվ միջոցառումներից ելնելով, պարսպապատի հարավ-արևմտյան հատվածը, որն ամրացված չէ բուրգերով, և ուր տեղադրված է բերդի միակ, այժմ կիսավեր

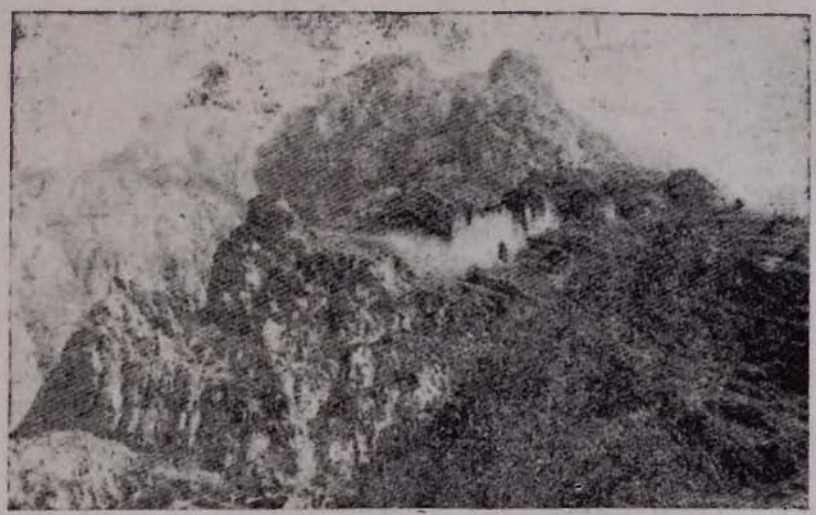

Նկ. Բաղաբերդ ամրոցի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելքից։

մուտքը (գծ. II, 1, № 3). ավելի հաստավուն է (2,5 մ)։ Մուտքի հյուսիսային կողմում տեղադրված հոծ բուրգը իր տրամաչափով ամենամեծն է (12 մ, գծ. II, 2, № 3), քանի որ այն օգտագործվել է որպես մուտքը պաշտպանող հսկիչ-մարտաշտարակ։ Թշնամին, որը կարող էր մոտենալ այս կողմից, աջից ընկնում էր կողային հարվածի տակ, իսկ ձախ կողմում նահանջելու տեղ չկար, քանի որ այստեղ սկսվում էր անդնդախոր կիրճը։ Բուրգից քիչ ներքև տեղադրված է երկու հրակնատներից մեկը, որն այժմ կիսավեր է։ Այս հրակնատի դիրքորոշումը ևս կապված է մուտքի պաշտպանության ապահովության հետ (գծ. II, 2, № 2)։ Թերևս այս երկու հնարքների կիրառությունը կարող էր բավարար լինել ամրոցի մուտքը անարգել պահելու համար, սակայն այստեղ օգտագործված են նաև հայկական ամրոցաշինության մեջ լայն տարածում գտած մուտքային փակուղիները (շլյուզները)։ Ամրոցի մուտքային հատվածի պարսպապատը կառուցված է այնպես, որ թշնամին մուտքից ներս մտնելիս հայտնվում էր դիմացի ուղղաձիգ ժայռազանգվածի առջև։ Ներսի հատվածում պարսպապատը, անկյուն կազմելով, նեղացնում է դեպի միջնաբերդ տանող հնարավոր անցուղին, որտեղով կարելի էր անցնել միայն 1—2 շարքով։ Պարսպապատի և ժայռի միջև ստեղծված այս նեղ միջանցքը ևս, որտեղ կարող էր հայտնվել թշնամին, պաշտպանված էր ժայռի կատարին տեղադրված պահակ-աշտարակով (գծ. II, 2, № 4) և մուտքի աջ կողմում տեղադրված հրակնատով (գծ. II, 2, № 2)։ Այս հրակնատը հատակագծում ունի ուղղանկյուն նրկարվածք, որը դեպի դուրս ավարտվում է խորանով։ Այս փոքր ծավալը ծածկված է եղել թաղով, իսկ խորանի մասում՝ կիսագունդ գմբեթարդով։ Հրակնատի կողային, երկայնական պատերը պարսպապատի մակերևույթից ուղղահայաց շարունակվում են դեպի ներս և հենվում ժայռի վրա։ Հրակնատի նման հորինվածքը հնարավորություն է տվել մարտական գործողություններ վարել

ԳԾԱԳԻՐ II

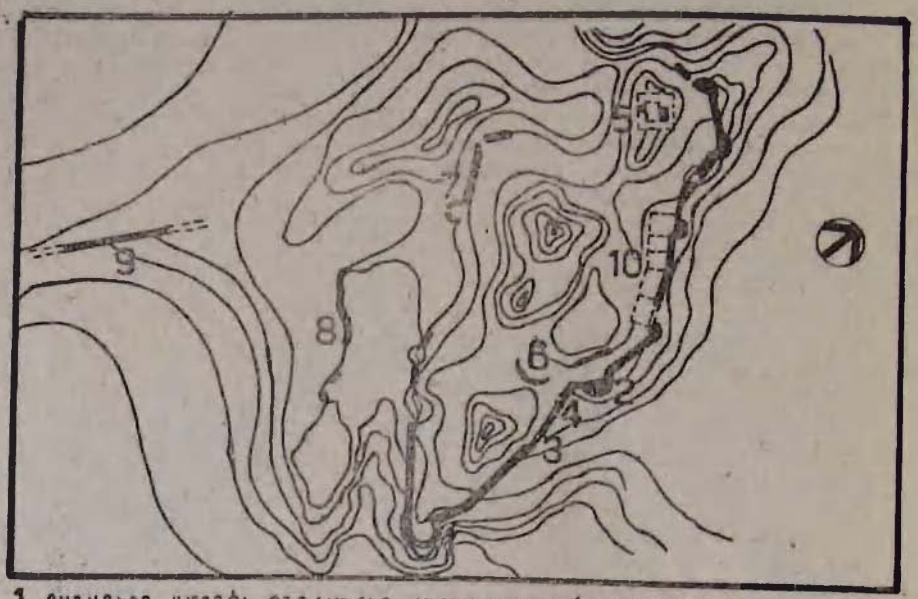

1. ԲԱԶԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾԸ (ՋԱԾԱԳՐ.՝ Ա ԶԱՐՅԱՆ, Ա.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ).

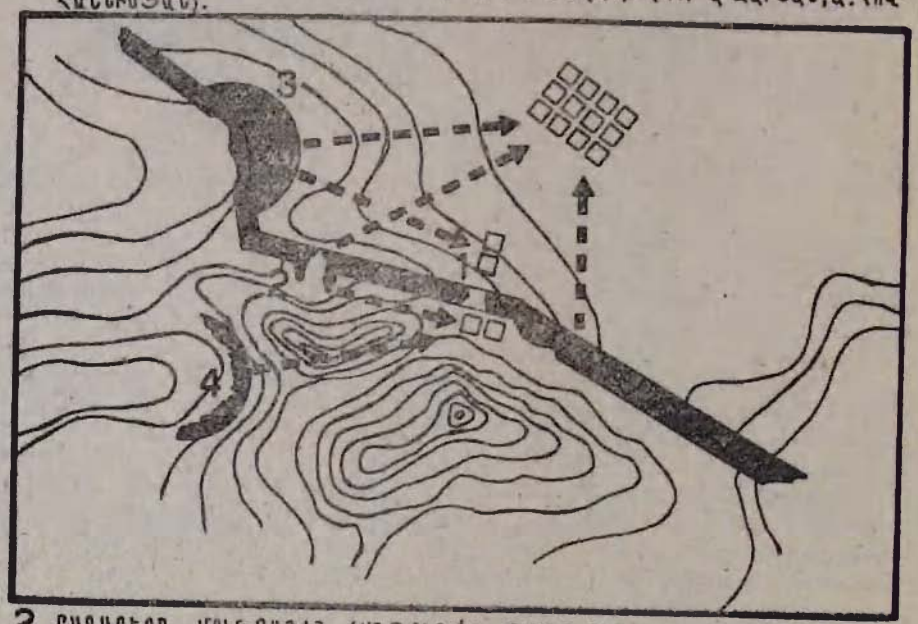

2. ԲԱԶԱԲԵՐԴ, ՄՈՒՏՔԱՅԻՆ ՀԱՆԳՈՒՅՑԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ.

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

□ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴ

➡ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՎԱԾԻ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ

1 ՄՈՒՏՔ

2 ՀՐԱԿՆՍՏ

3-4 ՊԱՀԱԿ-ՀՍԿՈՒՔ ԲՈՒՐԳ

երկու ուղղությամբ, անկյան տակ և արդելակել մուտքից ներս հայտնված թշնամու առաջխաղացումը։

Սարոստի գագաթը շրջապատող բերդապատերի միակողմանի հատվածով և արևմտյան ժայռապարիսպով կազմված միջնաբերդի ներքին տարածությունը, այժմ քողարկված է հողի հաստ շերտով։ Այս ընդարձակ տարածքում (150×50մ) պահպանվել են միայն աննշան շինությունների հետքեր։ Միջնաբերդի արևմտյան անկյունում, պարսպապատերից մոտ 13 մ ներս, պահպանվել են հաստ պատերով (2-2,5 մ) ուղղանկյուն՝ 10×12 մ շինության պատերի մնացորդները։ Այն դիրքորոշված է փոքր բարձունքի վրա և հավանաբար, ծառայել է, որպես հյուսիսային ռազմական ճանապարհի մատույցները հսկող դիտաշտարակ (գծ. II, 1, № 5)։ Կառույցի արևելյան պատը պահպանվել է մոտ 2,5—3 մ բարձրությամբ, որի պատերի մեջ, հորիզոնական ուղղությամբ պահպանվել են գերանների որոշ բներ։ Դիտաշտարակի շրջակա տարածքում հայտնաբերվել են աղյուսե ուղղանկյուն քարեր։ Հնարավոր է, որ կառույցը ենթարկվել է նորոգման, որի ժամանակ որպես շինանյութ օգտագործվել է աղյուսը։ Ամրոցի արևելյան պարսպապատի ներսում, նրան անմիջապես հպված, պահպանվել են որոշ սենյակների բների փոսորակները, որոնք դիրքորոշված են հյուսիսից հարավ (գծ. II, 1, № 10)։ Հնարավոր է, որ այս կառույցները ծառայել են որպես զինանոցներ, մթերանոցներ, խցեր։ Բաղաբերդն անկասկած ունեցել է նաև գետնուղի և ջրամատակարարման համակարգ։ Ժողովրդական զրույցների համաձայն Ողջագետի ափին դուրս եկող հորդառատ աղբյուրը ժամանակին գտնվել է բերդի ներսում[33]։ Անհնար է Բաղաբերդ ամրոցի միջնաբերդի շինությունների մասին գաղափար կազմել առանց հնագիտական աշխուրջ հետազոտությունների և պեղումների։

270 մ երկարություն ունեցող պարսպապատերի ամբողջ գոտին, որը ներկայումս պահպանվել է 8 մ բարձրությամբ, կառուցվել է շինարարական երեք փուլերով։ Ամրոցի պատերն ու բուրգերը եռաշերտ են, կառուցված՝ բազալտե, կիսամշակ, անկանոն քարերից, կրաշաղախի միջնաշերտով (հաստ՝ 1,20-2,50 մ)։ Պատերի շարվածքում առավելապես պահպանված են հորիզոնական կարանները։ Ամրոցի հերթական նորոգման ժամանակ, պատերի ամրացման նպատակով, շաղախով փակվել են անկանոն քարերի շրջակա ճեղքերը, այնպես, որ սվաղված մակերևույթներից դուրս են մնացել քարերի ուռած մասերը։ Պատերի քարերի շարքի հորիզոնական կարանները պահպանելու համար յուրաքանչյուր նոր քարի շարք կառուցելուց առաջ տափարակ, փոքր քարերով հարթեցվել է հաջորդ քարի շարքի հիմքը։ Տեղում, մեր կողմից կատարած ուսումնասիրությունները բացահայտեցին այն փաստը, որ շինարարության ընթացքում օգտագործվել է տեղափոխվող տախտակամած, որի գերանների բները պահպանվել են տարբեր հատվածներում, միևնույն մակարդակի վրա։ Պատերն ու աշտարակները կառուցելիս, իրարից որոշակի հեռավորության վրա՝ 80-90 սմ, տեղադրվել են պատերին ուղղահայաց, հաստավոմն (15-20 սմ) բարձակ (կոնսոլ) կազմող գերաններ, որոնց վրա, կառուցվող պատին զուգահեռ, հենվել է տախտակամածը։ Պատի տվյալ հատվածը կառուցելուց հետո, գերանների բարձակի հատվածները կտրել են և տախտակամածը նույնությամբ տեղափոխել վերին նիշում՝ նախօրոք պատի մեջ թողնված գերանների վրա։ Որոշ բներում, մինչև օրս պահպանվել են տախտակամածի հենարանները հանգիստացող գերանների ձևափոխված մնացորդները[34]։

33։ Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 118։

3։ Թ. Խ. Հակոբյանի կարծիքով աշտարակների վրա պահպանված այս անցքերը ծառայել են որպես դիտանցքեր կամ օգտագործվել թշնամու վրա վառվող հեղուկ թափելու համար (Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 117)։ Այս բացատրությունն անհավանական է, քանզի նման անցքերով աշտարակները եղել են հոծ, իսկ անցքերը՝ միևնույն մակարդակի վրա։ Իրարից հավասար հեռավորությամբ տեղաբաշխված անցքերը սկսվում են պատի ստորին մասերից, որտեղից անհնար է մարտ վարել։ Բացի այդ, աշտարակները կառուցված են մեծ թեքության վրա, որով և բացատրվում է տախտակամածի օգտագործման անհրաժեշտությունը։

Նորոգման մեկ այլ փաստ. արևելյան պարսպապատի միջին հատվածում տեղադրված պատի ստորին մասում, բուրգի կիսաշրջան հիմքի հատվածը մոտ 1 մ բարձրությամբ շարված է ուղղանկյուն նկարվածք ունեցող աղյուսներով, որոնք ամրացված են կրաշաղախով։ Շինարարական երրորդ փուլին է վերադրվում նաև Ողշագետի հունի մոտ կառուցված, այժմ ուղղագիծ հատվածով պահպանված պարսպապատի հատվածը (գծ. II, 1, № 9)։ Ենթադրվում է, որ առաջնապարսպի այս գոտին կառուցվել է, երբ Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաքը Կապանի գրավումից հետո տեղափոխվել է Բաղաբերդ։ 1103-1170 թթ. ժամանակաշրջանը հանդիսացել է ամենակարևորն ու վճռականը, քանի որ Բաղաբերդը գրավելուց հետո վերանում է Սյունիքի թագավորությունը։ Անառիկ Բաղաբերդը գրավել են խաբեությամբ, մեկ գիշերվա ընթացքում։ Ստ. Օրբելյանը բերդը գրավելու մասին հիշատակությունում[35] ակնարկում է Կկոց քար ամրոցը, որը եղել է Տաթև-Բաղաբերդ ճանապարհի վերջին պահակետը։ Այն գտնվում էր Բաղաբերդից 2-3 կմ արևելք, Աչաղվա գյուղի մոտ[36]։

Ամփոփելով շարադրանքը, կարելի է եզրակացնել, որ Բաղաբերդը եղել է Սյունյաց աշխարհի ամենաամուր բերդերից մեկը։ Տեղանքի առանձնահատկությունները հմտորեն օգտագործելու և ռազմաշինարվեստի լավագույն ավանդույթները ներդնելու շնորհիվ դարերի ընթացքում այն մնացել է անառիկ բազմաթիվ այլազգի զավթիչների համար։ Ռազմաստրատեգիական նկատառումներից ելնելով ամրոցն ունեցել է երկու կարևոր շրջան. առաջին՝ մինչթագավորական (IV դ. երկրորդ կեսից մինչև 1103 թ.) և երկրորդ՝ Սյունիքի թագավորության ժամանակաշրջանը (970-1170 թթ.)։ Առաջին շրջանում ամրոցն օգտագործվել է որպես հուսալի ապաստարան և թաքստավայր, ուր բազմիցս թշնամու հետապնդումներից թաքնվել ու փրկվել են Սյունյաց իշխանները։ Երկրորդ շրջանում ամրոցն ստանում է համապետական, ռազմավարական նշանակություն՝ հանդիսանալով միակենտրոն պաշտպանական համակարգի գլխավոր տարրը։ Այլ բերդերի հետ միասին Բաղաբերդը կազմում է Կապան մայրաքաղաքի ճառագայթաձև պաշտպանական համակարգի գլխավոր օղակը։ Երկրորդ շրջանում կարելի է առանձնացնել նաև 1103-1170 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը, երբ Բաղաբերդը հանդես է գալիս որպես թագավորության մայրաքաղաք։ Այդ շրջանում ամրոցի ռազմաստրատեգիական դերը հասնում է առավելագույնի։ Այդ պատճառով էլ Սյունիքի բազմաթիվ հարստությունները կենտրոնանում են անառիկ մնացած ռազմական միակ հենակետում։

Ճարտարապետական տեսակետից Բաղաբերդը հայկական ռազմաշինարվեստի եզակի կառույց է։ Այստեղ օգտագործվել են հայկական ամրոցաշինության՝ տվյալ ժամանակահատվածում գոյություն ունեցող լավագույն ավանդույթները։ Այլ ամրոցների հետ համեմատած, այստեղ շատ ինքնատիպ և յուրովի լուծում է ստացել մուտքային հանգույցի պաշտպանությունը, հրակնատների տիպը և նրանց դիրքորոշումն ու հատակագծային լուծումը, բուրգերի, որմնահեցերի, դիտաշտարակների և բերդապարիսպների տեղընտրությունն ու կառուցապատումը։

---

35 Սիսական, էջ 335—336։

36 Կկոց քարի մասին, ինչպես նաև նրանից հյուսիս գտնվող Ղըղղալա (Աչաղու բերդ) ամրոցների մասին, ավելի հանգամանալից տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 134—135, Ա. Ղարագյոզյան, Սյունիքի հարավարևելյան մասի ճանապարհները (ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 264)։

КРЕПОСТЬ БАГАБЕРД

(историко-архитектурный очерк)

АРА ЗАРЯН

Резюме

Крепость Багаберд являлась неприступным фортом Сюникской провинции Великого Айка, которая начиная с IV в. до его захвата—1170 г., служила важным военным опорным пунктом, а в период Сюникского царства (970—1170 гг.)—главным звеном военно-стратегической оборонительной системы столицы Капан. Крепость была расположена на приграничной территории регионов Бахк и Дзорк (ныне Капанский р-н) у слива реки Вохчи и Гиратах на высоте 200 м. от их уровня. Крепость в плане имеет преимущественно одностороннюю застройку, так как естественные каменистые склоны делают недоступной всю ее западную территорию. Полоса крепостных стен, которая в углах изгибов укреплена пятью сплошными и одной полой башнями, защищает все подножье скальной вершины с востока. Крепость являлась частью оборонительной, лучеобразной системы столицы Капан, которая состояла из крепостей и военизированных опорных пунктов, расположенных по длине всех стратегических дорог на определенном расстоянии друг от друга, образовывая замкнутое оборонительное кольцо, в центре которого находилась столица княжества. После захвата туркамн-сельджуками г. Капана столица Сюникского царства переносится в Багаберд, где централизуются все богатства Сюникского царства.